

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎՐԱՅ

(Տես Հատ. ԽԱ, էջ 50, 155):

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թագաւորէ Երուսանդ 'ի Հայս, արշաւէ 'ի Վիրայ, և այստ ասանանի 'ի Սմբատայ — Միտրանեայ Վրաց ընդ հիւսիսային ազգաց՝ դիմեն 'ի Հայս, և հարկակին 'ի Սմբատայ քայէ, որ և նուաձէ գերկիր նոցա — Կրկին անգամ աստամանայ Վրաց՝ գերեն զՏաւրեն, զորդի Արտաքանայ (Արտաշիսի) արքային Հայոց, այլ տազնայեայ 'ի Սմբատայ՝ խնեարին 'ի հաւտոյրին և 'ի ժառայոյրին:

Յետ այսոցիկ¹ թագաւորեաց Հայոց մեծն Երուանդ, և էառ 'ի Վրաց զԱրտահան, մինչև ցիւր գետ, և զքաղա-

1 Ի նախնեթացն տողք ինչ պակասն յայտ նապէս «ի հայունմ, զորս այսպէս ունի Վախ թանգ. «Ի մեռանէ Բարտոսայ և Քարթմոտ նայ՝ որդիք նոցին փոխանակեցին գտեղն նոցա. Փարսման՝ Արմազ. և Կայոս՝ Ներքին-Քարթլը ('ի Շիտա-Քալաբի). և որքայք Վրաց կա յին 'ի հնազանդութիւն թագաւորացն Հայոց՝ Ագրկայ սկսեալ», և այլն:

2 Երկուստաներորդ արքայութիւն, քարթլութեան, ամբ թագաւորութեան 15, Յ. Ք. 72-87: Այս Փարսման, ըստ վկայութեան Խորենացւոյ, «ընդ զորացն իւրոց յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին ընդդէմ բանակին Արտաշիսի, այլ 'ի պարտել Երուանդայ՝ և սորա 'ի փախուստ գառնային. քանզի և ոչ սերտ միամտութի կարէին ունել ընդ Երուանդայ, զինու զորութեամբ բառնացելոյ 'ի վերայ երկրի նոցա. ոյր վասն, ըստ բանից պատմելիս պաշտօնէսք վճարեցին զկեանսն, չկարացեալ կրկին անգամ թափել զայնոսիկ 'ի Հայոց. զորոց զփորձ փորձեալ յարդաւոցն՝ պատուհասին 'ի Սմբատայ Քալէ:

Այն ինքն Փարսման մասն կայաւ և 'ի պատերազմուն անդ. զորս մեղաց Տիրեր կայր ընդդէմ Արտաշիսի (Արտաշիսի, ըստ Տակիսանայ) որդւոյ Արտաշիս, առ 'ի հաստատելի զահ արքայութեան Պարթեւաց զՏրգատ՝ զազգահան նորին Արտաշիսի. ոյր վասն հայտն ցուցեալ նախ զՓարսման ընդ եղբոր իւրում Միհրդատայ, և 'ի ձեռն վերջոյս ննջաւ տուական սպանանել զԱրշակ՝ զորդի Արտաշիսի, զոր կաջուցեալ էր սորա թագաւոր 'ի վերայ Հայոց, ապա քրդաւաց և զՓարսման 'ի թիկունս կալ էղբոր իւրում Միհրդատայ ընդդէմ Արշակի (ըստ Տակիսանայ) ընդդէմ Արտա-

քըն Մոնդայ. և բնակեցոյց 'ի նմա մարդ գիււախօս, և անուանեաց զնա Քալաուուն: Եւ մեռան թագաւորքն Վրաց տրամութեամբ, Փարսման և Կայոս², իսկ Սմբատ Բիւրատայ՝ սպան զԵրուանդ, և թագաւորեցոյց զեղբայր նորա զԱրտաքան³:

Յայնժամ թագաւորքն Վրաց՝ Աղուկ և Ալմայէր⁴, կոչեցին յօգնութիւն ըզլիկաց և զՈսաց թագաւորքն, երկու եղբարք, զԲազուկ և զԱնբազուկ: Եւ ածին նոքա ընդ ինքեանս զՊաճանիկք և զՋիկք, զԽորձուկք և զԻրդք. և

չխի, զոր հարուստ բանակաւ առաքեալ էր հօր նորա 'ի վերայ Միհրդատայ՝ խոգրել զընթառեանն Արշակայ, և կարծել զնա 'ի բռնակալութեան: Յայնժամ մարտի բազում արուժիւնս ցուցեալ Փարսմանայ, պատի 'ի Տակիստե, որ և ոճով գրէ զհանդերձանաց մարտին երկուստեք, զորքի իւրաքանչիւր ճակատուն, և զԱրշակէ վերաւորելոյ 'ի հարուածոյ Փարսմանայ և մազապուր զերծելոյ 'ի մօհուանէ. որով և 'ի ձախողել իրացն Արտաշիսի 'ի Պարսկաստան՝ առաւել ևս զօրացեալ, հաստատել Միհրդատ զեղբայր իւր թագաւոր 'ի վերայ Հայոց. որ «զորութեամբ հռովմեական զօրակաւին, ըստ Տակիսանայ, նուաձէ զամուրս բարձունս, և զգալտայինս՝ ասպատակութեամբ Վրաց»: Իսկ, աւաղ, զի ոչ իսպառ անարատ պահեաց Փարսման զքալութեանն անուսն. զի զկին ամաց ինչ նախ 'ի ձեռն Հռամզդի որդւոյ իւրոյ՝ դարան գործեալ կենաց Միհրդատայ՝ կապաւորաւ աննելով զմերձակորս նորին, հալածական վարեաց զնա 'ի թագաւորութեանէ, և սա պատճառաւ ուխտի խաղաղութեան կոչեալ Հռամզդի՝ նեղեցւով նմա 'ի ժամ ուխտին և 'ի կապանս արկեալ՝ էամ առ Փարսման, զոր անգին հրաման ետ հեղձամահ առնել և ոչ տեսանել անգամ կամեցեալ զերեսու նորա՝ Իարձեալ սոյն ինքն Փարսման, զորմէ վկայէ Տակիստան թէ «բանանել էր 'ի նմա ինչ իմանութեան քան զսեր եղբոր և գաւեր, և սիրա նորա պատրաստ յեղեռն սանձայն», յետ ամաց ինչ սպան և զորդի իւր զՀռամզդ, որպէս գաւաճան զընդ, յետ փախստական անկանելոյ սորա 'ի Վիրայ՝ յերեսաց ասպատակութեան Հայոց, հանդերձ քալարի հաւատարմի կնաւ իւրով Զինգեբաւ, զոր Հռամզդի յազերս նորա զընէալ, առ 'ի փրկելոյ

զօրքն վրաց առ հասարակ 'ի մի վոյր եկեալ, մտին յանկարծուստ յաշխարհն Հայոց, մինչդեռ անկազմ կային նոքա, և գերեցին զՇիրակ և զվանանդ մինչև ցաասնն. և դարձան 'ի դաշտն Նախաւանու, և առին ուար բազում. և ելին ընդ դուռն Փառիսոսոյ, և փութով անցին ընդ Կուր գետ. և երթեալ 'ի Կամբէճ, բանակեցան 'ի վերայ իօրի գետոյն¹: Իսկ Սմբատայ ժողովեալ զզօրս Հայոց, չոգաւ զկնի նոցա մինչև ցկուր գետ. և որձակեաց գեսպանս, և ասէ ցնոսա. Զոր սպանիք 'ի Հայոց՝ թողեալ ձեզ, և զոր ունիք առ և աւար ձեզ լիցի. բայց գերի՝ զօրս ունիք կենդանի այրէն գործուցէք, իսկ նոքա հպարտացեալ խտաազոյնս պատասխանեցին նմա, որպէս թէ դառնալոյ հն 'ի վերայ՝ զի զնա ևս առնուցուն, Էւ լուեալ Սմբատ՝ էանց ընդ գետն Կուր, և գիմեաց առ նոսա առիւծաբար: Իսկ թագաւորն Օտայ՝ բազուկ խնդրեաց մենամարտիլ ընդ նմա, և մեռաւ 'ի ձեռաց նորա, անցուցեալ զնիզակն թափ ընդ լանջն կանգուն մի: Էւ եզրայր նորա Անբազուկ գիմեաց ընդդէմ նորա. և զնա ևս եհար նիզակաւ և անկաւ մեռեալ. և ասէ. վրէժխնդրութիւն լիցի այս՝ Հայոց կա՛նոնց և անմեղ մահականց՝ սպանելոցն 'ի ձեռաց ձերոց: Էւ խառնեցաւ ամենայն բանակն ընդ միմեանս յոյժ ահաւորապէս, և անկան յերկու կողմանց անթիւք մինչև ցերեկոյ. և պարտեալ հիւսիսայնոցն զփախուստ առին. և յանխնայս խոցոտէին ընկենուին 'ի նոցանէ զօրքն Հայոց, մինչև ցմալ

յոյժ սակաւուց, զորս գիշերն ապրեցուցանէր: Էւ թագաւորքն երկրին վրաց խոց առած՝ զերծան անկան 'ի Մցխիթա: Իսկ Սմբատ յաջողութեմ մտեալ 'ի Քարթլ՝ աւերեաց զերկիրն. և շինեաց բերդ մի յերկիրն Անձըրխոյ՝ զՍամյխէ, և եթող անդ զօրս օգնական յունդացուոցն՝ որք հնազանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորքն վրաց Արզուկ և Ամգիէր, առեալ ընդ ինքեանս զՕսաց ազգն, հարկանէին զերկիրն Հայոց՝ առ զետոնջն Նուստէ, և առ Պարխաւաւ՝ որ եւ Տայք, և առ ճանապարհին Աշոցայ՝² Ապա թագաւորն Հայոց Արտաքան խաղաց 'ի վերայ վրաց, և նշատաւ 'ի վերայ Մցխիթայ հինգ ամիս, քանդելով զաշխարհն, մինչև յողջ անկեալ խնդրեցին զհաշտութիւն, զի ծառայեսցեն նոցա վիրք և Օդը: Էւ լուաւ նոյա, և եղ հարկս, և գնաց 'ի նոցանէ թագաւորն Հայոց, և գոռայր ընդդէմ Յունաց և Պարսից: Էւ պարապ առեալ վրաց և Օսաց, ասպատակէին 'ի Հայս՝³ Էւ Արտաքան առաքեաց զորդի իւր զԶարեհ ընդդէմ նոցա սակաւաձեռն. և նորա գնացեալ՝ իրրկ զմա՛նուկ ըմբռնեցաւ 'ի նոցանէ 'ի տեղին՝ որ կոչի Յիլի լիճ. և կամեցան Օդքն սպանանել զնա վասն արեան իւրեանց թագաւորացն, և արգելին վիրք, զի առցեն նովա զուհմանս իւրեանց՝ զոր առեալ էին Հայք. և արգելին զնա 'ի Դալարա, իսկ Հայք ոչ արարին փոյթ զսմն երիս. ապա զկնի ամաց երկց գնաց Սմբատ որդուով թագաւորին, Արտաւազաւ և Տիգրանաւ, և ամե

զնա 'ի թշնամանաց գերութեան, խոցեաց սուսերաւ և քորչեալ ընկէց յերեսիս գետ հետախաղող առնել և զգի նորին: Զայսցանէ մահապատժով աւանդէ Տաշիտոս 'ի Տարեգիրտ անդ իւրում:

3 Թոր. Յայսմ տեղուք միայն Արաբաբ, իսկ այլուր միտ Արաբաբ, որոնք ինքն և Արտաշէս. ոչ Էլէթայ Երուանդայ, այլ լոկ ազգակից արշաւկունի, եմէ ոչ զԱնաստրուկ հայր համարիցիմք ևս և աղէկորդոյն Երուանդայ:

4 Երեքտասաներորդ արքայութիւն, բարթոլոմէան, ամբ թագաւորութեան 16. Յ. Գ. 87-103.

1 Այս արշաւանք վրաց 'ի Հայս՝ նոյն թուի ընդ յիշատակելոյն 'ի Խորենացոյ՝ միաբանութեամբ ազգին Ալանաց, որոց « յինքեանս արկանելով և զկէս վրաց աշխարհին, մեծաւ տմբոխիւ տարածեցան ընդ աշխարհս մերս »:

2 Նոյն խառնակութիւն և Ապոյ և Ապոյ առնուցի՝ զորոց սասցաք այլուր 'ի վեր անգր:

3 Հայս սասպատակութիւն արարեալ թուի վրաց, յապատամբել անդ քանի մի դաւառաց և ծովի զերեկոյ և կարսից երկրին՝ յԱրտաշէսի մերմէ, 'ի կամել սորա կացուցանել 'ի գահ հորն զհամանուն իւր զԱրտաշէս, որդի Արշակայ Պարսից արքայի:

նայն զօրօքն Հայոց յերկիրն թռեղաղա՜, իսկ թագաւորն Վրաց տմրացան, և գաղթեցին զերկիրն, և խնդրեցին ըզհաշտութիւն, տալով ի նոսա պատուով զորդի թագաւորին, և խոստացան ծառայութիւն այսպէս. Զգրամն զրով և անուամբ Հայոց թագաւորին վարել, և թէ գոյ թշնամին ի վերայ ձեր, երկօքն թագաւորքս Վրաց կեամբ և մեռանիմբ ընդ ձեզ. և եթէ դուք երթալք ի պատերազմ ընդ այլումաղցի, տասն հաւար սպառազէն ի վրաց գան ընդ ձեզ: Եւ հաւանեալ այսմ Հայոց, անդրէն դարձուցին զտռեալ սահմանն Վրաց, զՊոնդա, զԻմուխ, զՋալալէթ և զԱրտահան. և եղեն Հայք և Վիրք և Օսք ազգ մի:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յստորոշորին քաղաքորքսն Վրաց, և եկեղաւոր հնարք Մխրդատայ ի սպանութիւն փարսմանայ, և մահ նորին ի Հայոց. — Արշաւանք Օսոց ի Վիրք, և նուաձումն եղտ ի հետե համազաստայ Վրաց ուրբայի. — Ապստամբորքն Համազաստայ ի Հայոց, և մահ նորին. — Թագաւորեալ Վիրքն ի վերայ Վրաց՝ սահե քարեկարգութիւն:

Կատարեցին զկեանս իւրեանց ասաղեալ թագաւորքս Վրաց: ԲԱՐՄԱՂ՝ թագաւորէ՜ Համազաստայ, և ի Քարթլ՝ Դերուկ՜, և զկնի սորա փարսման և Միհրդատ՜: Այս Միհրդատ հառ կին պարսիկ՝ յազգէ թագաւորաց, և ի խրատուէ Պարսից եղև ա.

1 Աւանդէ խորենացի զՋարհէ լինել «այր սէգ և յորս երէց նահասակ, իսկ առ պատեւազմունս՝ վատ և տաղտուկ. զորոյ զգործ առեալ Քարձամայ որումն տըբայի Վրաց, ապա տամբեցուցանէ զերկիրն, և կապեալ զՋարհէ՝ ի բանտի դնէ ի Կաւկաս: Ընդ որում պատեւազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանոյ հնդերթ մարտաւ, գարձուցանեն զեղբայրն ի մեծ կապանաց և ի բանտ» . յորմէ յայտնի երևի փոփոխումն անուանն Տիրանայ՝ ի Տիրանի ի Վրաց պատմէս. բայց զոր դժուարին է միաբանել, որպէս ի բազում գէպս վրացաց ազգիս մերոյ, այսպէս և յայսմ՝ և համեմատութիւն ժամանակաց. քանզի Քարձամն յիշեալ ի խորեւնացւոյն մերձաւորութիւն հնձման ցուցանէ ընդ Քարձամայ, որ առաջին եկաց թագաւոր յԱր.

տեցող փարսմանայ Արմաղեցւոյ, և խորհեցաւ սպանանել զնա ի զինուոյ ի տան իւրում: Եւ իմացեալ փարսմանայ՝ ոչ գնաց ի կոչ նորա, և յայտնեցան իւրքն, և եղեն թշնամիք միմեանց: Եւ էր փարսման ոյր բարի, և գեղեցիկ ի դէմն և ի հասակ, և սղորմած և ի մաստուն և քալ պատերազմաւ իւրե պանմարմին. և ամենայն Վիրք սիրէին զնա, և ատէին զՄիհրդատ. վասն որոյ փախեաւ ի Պարոս, և փարսման կացոյց ի տեղի նորա զգտնեալ սպարապետն իւր՝ Կոթնակից և համահասակ և քալարի այր: Եւ Միհրդատ առեալ զՊարսս՝ եկն ի վերայ փարսմանայ. և փարսման անեալ զօր ի Հայոց՝ չոգաւ ընդ առաջ նոցա ի Հրին սի խեղ որ է երկաթածոր: Եւ խնդրեցին մենամարտիլք ի Պարսից՝ ըզփարսման և զսպարապետն իւր. և սպան փարսման եօթնետասն այր, և սպարապետն՝ արս քսան և երիս: Յայն ժամ այր մի ի Պարսից, Զիւանչէր առնուն, հսկայ և անճոռնի՝ խնդրեաց ըզփարսման. և նա ել խնդութեամբ ընդ գէմ նորա: Եւ նման էր մարտ նոցա որոտման ամպոց, ժամն բազումս՝ առկայն գեղեցիկն այն կորովին փարսման՝ հարեալ ընկնոյր և սատակեր զանարի հսկայն. և ձայնէր առ զօրն ասելով. Արիք հապա առիւծք որ ննջէք, մատիք ի յոխարսք կօշկոճեալս ի կարկրէ: Յայն ժամ զօրքն Հայոց և Վրաց յանխնայ դնէին զամենայն Պարսիկսն արեան ճապաղիս ընդ երեսս երկրին:

մաղ. այլ յիշեալքն ի պատմէս Արզուկ և կամ Ամգիւր (Ազմայէր), ամենեւին օտար են ի Քարձամայ, բայց միայն մնայ ասել զի Քարձամայեալ իցէ սողոք անուն Ամգիւրի, քանզի վերջնոյ կոչն ի Քարզուածոյսն Վանթանոյ Արմաղէ, զոր ըստ Պրոսէի՝ պարտ և համարել վարեալ մօշգրորէն, այն է Արմաղեցի:

2 Յօր. Թագաւոր:

3 Զորեքտասներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, ամբ թագաւորութեան 10, 8. Բ. 103-113:

4 Հնդեաստաներորդ արքայութիւն, քարթլոսեան, աք իշխանութեան 16, 8. Բ. 113-129:

5 Յօր. զարբ:

Եւ զերճեալ Միհրդատ անկաւ 'ի Պարսս: Եւ 'ի յերկրորդ ամին կրկին զօրաց բազմութեամբ դարձաւ 'ի վերայ փարսմանայ. և եկն 'ի Ոյցխեթա, և նստաւ անդ: Եւ նոյնպէս ինդրէին ախոյեանը Պարսից զփարսման և զսպարապետն իւր: Եւ սպան 'ի նոցանէ փարսման երկու տասան այր, և սպարապետն իւր վեշտասան այր. և ապականաւ ¹ 'ի նոցանէ սակաւուք, և կոտորեաց և ջնջեաց զբազմութիւնն նոցա: Եւ փախեաւ Միհրդատ 'ի Պարսս. և ինքն քաջն փարսման ուժովն Հայոց տուերէ և քանդէր զՊարսս: Որոց մտեալ 'ի հ'նարս, առաքեն այր մի խորտկարար՝ հատուածի պատճառով, տուեալ յնա դեղ մահու, զի յանկապածս սպանցէ զփարսման. զոր և արարն իսկ, և սպան նենդիւ ² զամենայնալթն քաջ, և լացոյց զտունն վրաց 'ի փոքունց մինչև ցմեծամեծս: Եւ սպարապետն փարսմանայ փառնաւա՞ղ առեալ զկին և զորդիս փարսմանայ գնաց 'ի Հայս ³. և օգնութիւնն նոցա եղ զաւառապետ յԱրմազ և յամենայն բաժին նորա, որք պահեցին զմիամտութիւնն փարսմանայ: Իսկ Միհրդատ առեալ զՊարսս՝ եկն 'ի Վիրս, և աւ զմասն իւր: Եւ թագաւորն Հասաշատեալ ընդ Յոյնս՝ չողաւ ընդդէմ Պարսից և Միհրդատայ, և պատահեաց նոցա 'ի վերայ Լեխ գետոյն, և սպան զՄիհրդատ և զիշխանն Պարս:

սից, և թագաւորեցոյց վրաց զորդին փարսմանայ՝ զԱլլաի ⁴, որ կեցեալ ամս երկա՞ մեռանի, թողեալ որդի երախայ. և նովու իշխէր վրաց՝ կինն փարսմանայ:

Եւ զինի նորա թագաւորեաց Համալասալ թուոն նորա, այր քաջ և պատերազմող: Յաւուրս սորա եին Օսքն բազմութիւնն յոյժ յանկապածս ընդ ճանապարհն Դուալեթոյ. և նստան 'ի վերայ Լեախ գետոյն աւուրս ութ, և հանդեան. և ապա չողան նստան ըզՄցիլիթա քաղաքաւ: Իսկ Համալասալ զեշտասան հազար հեծելօք, և երեսուն հազար հետեւագօթ ելեալ կուռէր ընդ նոսա նետաձգութեամբ 'ի հեռաստանէ: Եւ ինքն ձգեաց յրնտրելոյն ախոյանից հնգետասան այր՝ կորովութեամբ աղեղան. և միւս օրն ընկէց 'ի յՕսայն այր մի թօնախուս անուն, և երեկ զմէջս նոցա. և յերրորդում աւուրն, զի աճեցին ⁵ զօրքն վրաց, մարտեան ընդ միմեանս. և պարտեցան Օսքն, և մեռաւ թագաւորն նոցա, և փախեան մնացեալքն յաշխարհն իւրեանց: Եւ յերկրորդում ամի առեալ զօր 'ի Հայոց ⁷ Համալասալ էանց յայնկայս լերինն 'ի վերայ Օսաց, և գերեաց զաշխարհն ամենայն, և դարձաւ 'ի տուն իւր:

Զինի այսորիկ հպարտացաւ յանձն իւր Համալասալ, և ապստամբեաց 'ի

1 Յօր. Այսպէս խառնակ է իմաստդ և անիմանալի:

2 Աստանօր չգիտեմ զեմարդ ընթերցու Արուսէ Էփէն Զնիֆէն, զի թարգմանէ. *Ille tua d'une fleche*.

3 Կինն փարսմանայ, ըստ աւանդութեան Վախթանգայ, էր դուստր արքային Հայոց. այլ չէ ինձ մարտ իմանալ զով ոք 'ի թագաւորաց մերոց կամոյցի նշանակել, զԱրտաշէս, և թէ զԱրտաւազդ կամ զՏիրան. զի և պատմիչս յիշէ զնոյն թագաւոր Հայոց հաշտեալ ընդ Յոյնս (իմա զՀաղմայեցիս) և մարտուցեալ ընդդէմ Պարսից: Առաւել հաւանական երևի ինձ ասել զՏիրան, որոյ՝ ըստ վկայութեան Խորենացոյն, ճարձեալեմք Ծառայեալ Հաղմայեաց, առ Անտոնի նոս Պիտրի, չկարէր 'ի խաղաղութեան միտ լինել ընդ Պերդէ Վարդգէս արքային Պարսից, որ և ընկալաւ զՊերդէ անուն՝ յալիւ՝ վասն աւելոյ արշաւանացն իւրոց 'ի մասին Հաղմայե:

ցւոց, առ Մարկոս Աւրելիոսի:

4 Վեշտասաներորդ արքայ, քարթլոսեան, իշխեաց զամս երկս, 129-132 Յ. Ք. և մայր Նուրա ամս 14, 132-146 Յ. Ք.: Յետ որոյ յարբուսն հասեալ երիտային, որ կոչէր Փարսման՝ յանուն հաւուն իւրոյ, եկաց եօթնհազարերորդ արքայ, և կալաւ զիշխանութիւնն զամս 36, 146-182 Յ. Ք. յորում ամի մեռաւ, թողեալ զտէրութիւնն 'ի ձեռս Համալասալայ որդւոյ իւրոյ, որ եղև ութնհազարերորդ արքայ քարթլոսեան, և իշխեաց ընդ ամս 4, 182-186 Յ. Ք.:

5 Վախթանգ ունի երեսուն հազար հետեւապէս և տասն հազար հեծելօք:

6 Պրոսէ ընթերցու հաճեցաւ (*ils consentirent*).

7 թերևս առ Տիգրանաւ Երրորդի կամ մահաւանդ առ Վաղարշ արքայիւ մերով, որ զամենայն աւուրս իւր հաշտեական վարէր զօգտս հիւսիսոյ, յորոց և սպանաւ իսկ:

Հայոց . և սպան յիւրոյն արս երեսելիս, և ապաւինեցաւ 'ի Պարսս : Եւ վասն այսորիկ առեցին զնա վիրք, և խնդրեցին իւրեանց թագաւոր՝ զորդի թագաւորին Հայոց զՎրոյն՝ ¹ զքեռորդի Համազասպայ : Եւ լուաւ նոցա թագաւորն Հայոց, և եկն 'ի վիրս : Եւ եկին առ նա իշխանքն արիմտից կողմանն հնդեքեան, և իշխանն Ունձրխեւոյ և իշխանն Ծունդայ . կոչեցին և զգորսն Օսաց, և եկին խնդութեամբ վասն վրիժուց արեանն՝ զոր պարտէր նոցա Համազասպ : Կոչեաց (Համազասպ) յօդնութիւն զտունն Պարսից . և եղև պատերազմ սաստիկ, և յաղթեցաւ Համազասպ, և սպանաւ 'ի պատերազմին, և հարան զօրքն Պարսից :

Եւ թագաւորեաց Վիրոն ² 'ի վերայ վրաց, և ածաւ նմա 'ի կնութիւն յերկրէն Յունաց դուստրն Լողթա-ցոյն, որում անուն էր Սեփելիա . նա երբ զպատկերն Ափրոդիտեայ, և կանգնեաց զնա 'ի զլուխն Մցիլիթոյ : Եւ էր թագաւորն ողորմած և նեղելոց վրէժխնդիր . և սակաւ ինչ տեղեկացաւ Տեառն մերոյ տնօրէնութեանն՝ սիրէր զԳրիտոսս, և արգել զմարդազնահութիւնն 'ի վրաց . սակայն երկըրպաղէր կռոց և զոչնէլ տայր արշաւաւ և ոչխարս : Եւ կոչեցաւ անուն նորա Բէվ, որ ասի Յաղթող . և փոխեաց զսա որդի իւր Վաչէ ³ :

¹ Վրոյնս այս որդի է Արտաշէսի և Սաթին-կան . ոչ յեղծ ի խորհնացոյ . ոչ ի պատմութեանն Նահապետութեանն Ոսկեանց, յորմէ առնուն և Յայսմաւուրք մեր, և ասեն . « Իսկ որ . « զիք թագաւորէոյն Վրոյնն Վնոյն . . . ստիպէին » զսուրբ Ոսկեանքն՝ ապա նոցա (Սուբասանց) « հրաման՝ դառնալ առ թագաւորին . և սորա ա- « սեն . Խնքեանք ընտրեացն զօգուտն իւրեանց : « Ընդ սր բարեկացեալ որդիք թագաւորին՝ « զՈսկեանքն Սպանեան, և զՆահապետս ընկերքն « իւրով թողն, երկուցեալ ի մերէն իւրեանց, « զի ազգականք էին տիկնոջն Սաթինայ, վասն « որոյ ի նոսա խնայեցին » :

² Իննևսասներորդ արքայ, արշակունի, իշխեաց զամս 27, Յ. Ք. 186-213 :

³ Վաչէ եկաց ջսաներորդ արքայ, արշակունի, ընդ ամս 18, Յ. Ք. 213-231 . յետ որոյ թագաւորեցին Արշակունեաց՝ որդի նորա Բա-

ՎԼՈՒԽ Է.

Յաղագս բառեալոյ սոցին Արշակունեաց յԱրտաշէսի, և վասն պատերազմացն և դատադիր սպանմանն խորսովոս Հայոց արքայի — թագաւորն Միհրստայ 'ի Վիրս, և պատե-րազմունք նորա ընդդէմ Հիւսիսայնաց : Ժա-ռանգէ Միհրստէ գաւառս ինչ զկնի մահուանն Արտաշի, և վերստի պատերազմունք նորա ընդ ազգացն ռիսիսայ — Դարձ Տրդատայ 'ի հայրենի քաղաքաւորիսն, և ընդ կոստանդիստն մարտ ստեալ ընդդէմ Միհրստայ և Պարսից՝ ստիպէ զնոսին 'ի հաշտութիւն և 'ի ծառայութիւն :

Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց Պարսից Քարսէ-Շարվան, որդի Սասանայ, որ երարձ զԱրշակունիս, որ կոչին արդ. Բիւրդ ⁴ : Եւ թագաւորն Հայոց խորով կուռէր ընդ նմա՝ օգնա-կանութեամբն Ասպարազուրայ ⁵, որ ածէր ընդ դուռն կովկասու զԼեխս և զԼեկս և զՍոս և զԽաղիրս՝ առ թագաւորն մեծ խորով : Եւ մտանէր նա բազմախուռն ամբոխիւ 'ի Պարսս, հարկանէր զգորսն Պարսից . և փախստական լինէր թագաւորն Պարսից Քարսէշար, որ նա ինքն է Արտաշիր : Խորհէր այնուհետև ընդ մեծամեծս իւր թէ զինչ ա-րասցեն յերեսաց թագաւորին Հայոց, որ տասն ամ նեղէր զնոսա : Ապա յառաջ եկաց ոմն ազգային խորովու, ա-նուն Անայ կոչեցեալ, և սասց 'ի լուր ամենեցուն . Պարս է քեզ ծառայել հարկաւորութեամբ խորովու, և հան-

կուր, 21է արքայ 15 ամ, 231-246 Յ. Ք. և զհի որդի սորա Միհրդատ, 22է արքայ, զամս 16, 246-262 Յ. Ք. և յետ այնորիկ որդի նորա Ա-փակուր կամ Ասպարազուր, զորմէ խօսի պատմին 'ի յաջորդ զԼուիս բանին, զանց զառաջնովքն արարեալ :

⁴ Խառնակութիւն երևի աստ իմաստիցն : Պրոսէ կամի ընթեռնուլ որ իշխէ Արտէրոյս . և ա-սէ կրնանի իմալեալ Հայ թագաւորն, նախ-փոխանակ ընթեռնուլ զվրացեալն բառ արդէ-լովիւ, վրէպ ընթեռնումբ նմանաձև տառի միոյ՝ ընթեռցեալ ասէ, արտէրովիւ, և երկրորդ՝ զյա-րաբերականն որ ընծայէ Արշակունեաց, մինչ-գեռ վերաբերի առ որդին Արսանայ, որով պարս է ընթեռնուլ որ իշխէ Պարսիւն :

⁵ Քասներորդ երրորդ արքայ, արշակունի, իշխեաց ընդ ամս 3, Յ. Ք. 262-265 :

դարսին Պարսք 'ի չարեաց նորա: Եւ գաղտ մերձեցեալ յականջս նորա՝ աւսաց: Երթալոյց առ նա ընտանութեամբ սիրոյ, որպէս ապստամբեալ 'ի քէն, և սպանից 'ի զնա նենգութեամբ: Ջոր և արարն իսկ: Եւ եկն առ նա հանգերձ եղբարքն իւրով. և 'ի գալ միւսոյ աւսին՝ 2 'ի յորս սպան զնա, յորժամ կամէր իւնեւ 'ի Պարսս: Եւ մեռա ինքն և իւրքն ամենայն, բայց 'ի յերկուց տղայոց, զոր առեալ գայեկոյն՝ փախեան ոմն 'ի կողմն Յունաց և ոմն 'ի Պարսից:

Եւ լուեալ զայս թագաւորին Պարսից՝ և եկն 'ի Մցխիթա՝ 3. և ետ նոցա երգումն, և թաղաւորեցոյց նոցա զմանուկն Միհրան՝ 4 հնգամեայ՝ 5. և կաշոյց գաւառապետ և սնուցող տղային զգաւանակն իւր զՄիլիվանոս, թողեալ առ նմա քառասուն հազար յլնատիր արանց Պարսից. և տաաց՝ հինգ հազար՝ 6 'ի նոցանէ լինել առ թագաւորին, և այլն նստցին 'ի Հերեթ, և կրուկցին ընդ խաղրաց, և զի պաշտես:

1 Յօրինակին պակասի և սպանից:

2 Պօրենացին ունի: 3 Յետ անցանելոյ երկուց ամաց՝ յերրորդումն սպանանէ զՍտորով:

3 Աստուծոյ յօրինակի մերում պակասն տողք ինչ, որով անկցորդ ընդ առանցն մնան բանքն, զորս առեալ 'ի Պարսկայ թարգմանեմք 'ի հայ:

4 Եւ լուեալ զայս արքային Պարսից՝ եկն 'ի Հայս, և կոտորեաց զամենայն տանին խորովում: 5 Եւ որպէս որդի մի միայն, Տրգատ անուն, զերծաւ առ Յոյնս: Իսկ Աստակուրայ՝ արքային Վրաց, անցեալ յաշխարհն Սասց՝ առ 'ի ժողովել իւր զբոս, անդէն մեռաւ: Եւ զի շէր նորա անդիկ արու, այլ գուտսոր մի միայն, չէրէս այնու տոհմ Փառնաւազանց, որպէս զկնի Արեքս ասողքի՝ քսանուեւ ճամբարին թագաւոր: — Յետ այսորիկ ժողովեցան աւագայրին Վրաց 'ի Մցխիթա, առ կուսակաշն Մաթան, գիտել ըզխորհուրդս մտաց նորա: Բայց ետ պատասխաւ, իի, զի լեթէ գեռու և կենդանի կայր արքային մեր՝ զգլխուս մեր գնեալ 'ի վերայ նորա, և եթէ ապրեալ էր մեզ ժառանգ արքայութեանն՝ աւագեալ 'ի բերդս մեր՝ և զմեռելոսիս անգամ, եթէ հարկ 'ի վերայ կայր, ուսեւ յանձն տունուալ: Երպէս և հարցն մեր: Եւ զի 'ի զուր եւ արդ այս ամենայն, ինչդիր արտայայտեալ թաղաւոր Պարսից՝ զհարկուրդոյ նորին զՄիհրանայ՝ տալ մեզ զնա 'ի թագաւոր և 'ի փեսայ Արեքուրդ՝ զստեր արքային մերոյ Աստակուրայ: Ընդ որ ճամբարէ գտեալ ասանին՝ հրեւտակ աւագեցին առ թագաւորն Պարսից ասել:

ցէ որդի նորա զՏուր, և երկիր պազցէ կոսոյն Վրաց: քանզի զայն հայոցեցին վիրք՝ զի մի հանցէ զնոսա 'ի կրօնից իւրեանց, զի լաւ է, ասնն, մեռանել մեզ, քան 'ի բոց կալ յօրինաց հարցն մերոց: Եւ խաղաց թագաւորն Պարսից, և գնաց առ ստորոտմէն իովկասու յաշխարհն իւր, գերեւով զմործորս լերինն: Իսկ Միհրան անեւ և հասեալ յարս՝ սիրեաց զվիրս, և նոցա ըզուաւն վարէր, և երկրպագէր հինգ՝ 7 պատկերաց աւրնթեր կրակարանին: Եւ 'ի հնգետասան ամի նորա մեռաւ կինն. և բերին նմա կին 'ի Պոնտոսէ՝ զլննա՝ դուստր Ուրիտոսի: Եւ միշտ կուռէր Միհրան ընդ խաղիրս: քանզի նաև եղին խաղիք առնուլ զԴարբանդն, և բանալ զգուռն զայն, և ելանել 'ի վերայ Պարսից. և ոչ տայր նոցա թոյլ Միհրան:

Ի քառասուն ամին սորա մեռաւ հայր նորա Արտաշիր, և էառ զժաղաւորութիւնն կրսեր եղբայր նորա Բարտամ՝ 8, Եւ յորժամ լուաւ Միհրան՝ 9

զի օրիորդն արքայազուն է յարեւել Արաքուռնեաց կամ Արշակունեաց և Փառնաւազանց, որպէս և Ներսիսի թեանց, և զի մերձաւորք են նոցա սասմանք Սքն և Ալանք և Լեւք և Սոքք և Սաղք, և այլ մեծանայ տղքք հիւսիսոյ: Ընդ որ հաճեալ արքային Պարսից՝ եկն 'ի Մցխիթա, և եմուտ յուխտ ընդ նոսա՝ և այլն: — աստի և անդ յաշորդ են բանք օրինակի մերում:

4 Չորրորդ ճարտարութեան, Աստանեան կամ խորովեան Միհրան եկաց քսաներորդ չորրորդ արքայ, խորովեան, ընդ ամս 77, 8. Գ. 265-242:

5 Վախթանգ զնէ Եւսեպոս. չիթութիւն թուի 'ի հայումն ընդ Ե և ընդ Է:

6 Վախթանգ ունի եօն հազար. դարձեալ խառնակութիւն 'ի հայումն ընդ Ե և ընդ Է:

7 Դարձեալ և աստ վրէպ ընթերցումն է և է աստից, զի Վախթանգ ունի եօն հազար, որք էին այսորիկ իսկայնչատանիւր, Գայոյ, Դայի, Արեւ, Այլնաւ, Դայնաւ, Զաբէ, Արեւիք:

8 Անձամբէ և ինձ Բարտամ անուն թագաւոր, որպէս և պատմեալքն աստ ըմբանէ. յաշորդ Արտաշիր և կամ՝ 'ի կարգի պայազատաց նորին, որք ճամբարն զկնի Արշակուր՝ Շապուհ, Ներսէս, Որմիզ, միւս Շապուհ, Կրման, Սաղկերտ, Աւստ, Սաղկերտի, Պերոյ, Սաղկերտ, Կաւաւ, Նուշիրուան, միւս Որմիզ, խորով և Յաղկերտ վերջին, առ որով բարձու թագաւորութիւն տանն Աստանեանց յԱրաքուռն:

9 Յօր. Միլիան, որպէս և սերէք ուրէք դրի

չողաւ 'ի Բաղդատ ¹ բազմութեամբ զօրաց, և յինքն առնուլ ջանայր զթաւորութիւնն Պարսից՝ որպէս զաւագ եղբայր. զի յօտարութեան կամ, ասէր, և անհամբարտ 'ի մարտից խաղաւ, զի մի սաց նոցա անցանել 'ի Պարսս, իսկ եղբայր նորա նախատէր զնա՝ որպէս զհարճորդի, և իւր ասէր անդ զթագաւորութիւնն, զի հայրն՝ ձեռամբ իւրով եղեալ էր զթագն 'ի գլուխ նորա, և զրով հաստատեալ զնա յաթոռ իւր: Ապա ետուն Միհրանայ զՋօղրէթ և զկէս երկրին Շամայ ². և զԱտրպա, տական և զՀայտ և զՄովկան և զՌան և զՀերթ, և հաստատեցին. զոր յառաջագոյն ունէր: Եւ դարձաւ Միհրան 'ի կողմանս Օսեթայ, և գերեաց զնոսա. քանզի լուաւ եթէ ասպատակեցին նոքա 'ի Վիրս, գիտացեալք զերկն նորա 'ի Պարսս: Եւ եհաս Միհրան մինչև ցիտաղարէթ, և դարձաւ ընդ կողմանս Դուալեթոյ, և եկն 'ի Մցխիթայ: Չկնի այսորիկ արչաւեցին խաղիբ 'ի Դարբանդն, և չողաւ Միհրան ընդդէմ նոցա կալ աւուրս բազումս:

Յայնմ ժամանակի որդին խոսորովու Տրդատէս՝ քաջութիւն մեծ ցուցեալ 'ի Յոյնս, և ըմբռնեալ անդ զթագաւորն Դոթացւոց զնեղիչն Յունաց, և վասն այսորիկ ստակեալ 'ի նոցանէ դառնայր 'ի հայրենիս իւր, և սատակէր զամենայն օտարս՝ զորս գտանէր և զգօրան Միհրանայ: իսկ Միհրան երբ զաղաւորն իւր զՊերով յօղնութիւն իւր, տուեալ նմա 'ի կնութիւն զդուստր իւր, թերևս կարէր, զի մեծ տաղնապ հասուցանէր ³ վրաց աշխարհին և աւանայն Պարսից: Յաւուրսն յայնոսիկ թագաւորէր երրորդ. եղբայրն Միհրա-

նայ 'ի Պարսս. և առաքեաց առ Միհրան՝ զի առեալ զկարողութիւնն իւր՝ զնասցէ ընդդէմ՝ 'ի Հայս և 'ի Յոյնս: Եւ չողաւ ընդ առաջ նմա ամենայն ուժով իւրով, և կոտորեցին ⁴ ամբողջ յոյժ, որ զանցանէր զչափով համարու: Եւ մտին 'ի Հայս, և առին գերի յորով. զի Տրդատ ոչ կարաց պատահել նոցա՝ սակս բազմութեան նոցա, այլ մնաց յամուրս ⁵ աշխարհին: իսկ նոցա առեալ զՀայս՝ անցին յաշխարհն Յունաց, քանդէին, կոտորէին, և աւար հարկանէին յանհոգս: Եւ թագաւորն նոցա կոստանդիանոս ոչ կարէր կռուել ընդ նոսա, և կայր 'ի մեծ տագնապի: Յայնմամ տեսիլ երազոյ ազգեղն նմա՝ եթէ պաշտեսցէ զխաչեալն Աստուած՝ յաղթեսցէ զօրութեամբ խաչին՝ անհուն բանակի նոցա: Չոր և արայնս իսկ, և առաջնորդ արարեալ զնշան խաչին՝ եկն 'ի վերայ, և եհար զնոսա զօրութեամբն Գրիստոսի՝ կոտորմամ սրոյ, մինչև յոյժ սակաւութեամբ պարտ լինել թագաւորացն Պարսից և վրաց: Այլ Միհրան մտեալ յամուրն Մցխիթայ, և գիտացեալ եթէ կորեան ամենայն ընտիրքն վրաց և Պարսից՝ խոր տրտմութիւն զգննոյր և կայր 'ի աագնապի. և եկեալ 'ի միտս՝ յոյժ դեսպանս առ Մեծն կոստանդիանոս, և խնդրէ 'ի նմանէ զհաշտութիւն, զի ծառայեսցէ նմա. նոյնպէս և առ ⁶ Մեծն Տրդատէս առաքեաց: Եւ լուան նմա, և արարին խաղաղութիւն: Կոստանդիանոս էառ զորդին Միհրանայ զԲաշքար՝ պատանդ. և Տրդատ ետ զդուստր իւր զՍողոմէ՝ որդւոյն Միհրանայ՝ որ Բեռն ⁷ կոչէր՝ 'ի կնութիւն, և նստաւ յՈյշորմի:

Միհրան. կողմն Միհրան և ըստ հիշման Պարսից, իսկ Միհրան ըստ վրացւոց:

¹ Արարի մարթ իցէ արդեօք նոյն համարել և ոչ որիչ զտեղիս զայս 'ի Ծանօթն Պաղտատայ, հիմնելոյ զինչ ութհարիւր ամաց յետ Քրիստոսի:

² Այն է Ասորոց, յանուանէ գլխաւոր քաղաքին զերկրն նշանակելով, ըստ արաբական կոչման:

³ Անորիչ է իմաստն Թէ ով արդեօք կարէր

և հասուցանէր զնշանն, Պերով եթէ Տրդատ:

⁴ Եթ. Արարիչս, որով եղծանին միութեան: Առ պատմագիրս մեր չիք ուրեք յիշատակութիւն պարտութեան Տրդատայ 'ի վրաց կամ 'ի հիւսիսայնոց:

⁵ Եթ. Յամուրս:

⁶ Յօրհանգիս չիք առ: Վախճանդ ասէ միշտորեւով Կոստանդիանոսի հաշտեալ Տրդատայ ընդ Միհրանայ:

⁷ Բեվ, ըստ վախճանագայ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Գաղափար Ս. Նուենայ 'ի վիրս, որոյ հար-
ցեալ 'ի քաղաքացիական պատերազմի
'ի տեսչական, 'ի հրամանէն Ստոյանոյ եկեալ
'ի վիրս՝ ազօրիք խորտակէ զկառաւ. յետ որոյ
տասնհինգ թուական յանձնաժողով, յաճախե-
աւ Հրեայ Միջինայ, որք ընդ Արարարայ
քաղաքացիական պատերազմի հաստատ. և զի յանդ
զայս ամենայն՝ հաստատայ 'ի Քրիստոս և ին-
քին քաղաքացիական պատերազմի:

Յայնմ ժամանակի երանուհին Նու-
նի՝ Մայրն Վրաց եկն 'ի Մցլիթիմ, և
եղև անդ ամիսս երկուս: Եւ եհարց զնա
թաղուհին Վրաց Սողոմոնի՝ թէ ուս-
տի իցէ: Եւ ասէ ցնա Նունի. Լուր 'ի
սկզբանէ վասն իմ: Էր երբեմն զի աղ-
զըն Բրանիլաց՝ կուռէին ընդ Հոռոմայ,
և այր ոմն Զարողոն անուն կապաղաւ-
կացի յաղթեաց նոցա Քրիստոսի զօ-
րով թաղեալն, և ըմբռնեաց զվճարաւորն
և զզօրսն. և նոցա վարմացեալ խնդրե-
ցին զչնորհա մկրտութեանն. զոր տը-
ւեալ նոցա, արձակեցին յաշխարհն իւ-
րեանց՝ լուսաւորեալս 'ի Քրիստոս: Գը-
նաց և ինքն Զարողոն զկնի նոցա, և
արար զազն Բրանիլաց քրիստոնեայ:
Եւ եկն առ թաղաւորն, և առեալ 'ի
նմանէ բազում պարզես՝ չոգաւ յերու-
սաղէմ պատուել զսուրբ տեղին: Եւ
եզիտ անդ երկուս որոս, եկեալ 'ի
կլաստրատայ զկնի մահուան ծնողաց

իւրեանց քրիստոնէից, անուն միոյն
Յուրանդ, և քեան իւրոյ Սուսան, որ
ծառայէր զՆիոփոր թեմաքաղաքացի.
և էառ Զարողոն զՍուսան՝ իւր 'ի կնու-
թիւն, և զնաց 'ի կլաստրատայ քաղաք.
և ծնայ ես 'ի նոյնանէ: Եւ իմ եղեալ
երկրորդականայ՝ եկին յերուսաղէմ:
և հայր իմ՝ չոգաւ յանապատ, զիս
յովստուած յանձնեալ և 'ի չորհրհսն
Քրիստոսի, զի նուիրեցայց կուսութե-
անք երկնաւոր փեսային: Եւ մօր ես 'ի սուն
Նիոփորայ հայկազնոյ, 'ի Կունայ քա-
ղաքէ, և սպասաւորեցի նմա զամս
երկուս. և հանապազօրդ տեղեկանայի
վասն տնօրէնութեանն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ մերոյ, և թէ որպէս եղև կա-
տարումն, և ուր են պատանք թաղման
Տեառն մերոյ: Եւ ուսուցին զիս եթէ
գրեալքն 'ի մարգարէս լցան 'ի Տէրն,
և խաչեցաւ և յարեաւ, և ել յերկինս
և գալոց է. Եւ զպատմանն կրինս Պի-
ղատարս ինդրեաց, և հաւատաց 'ի
Քրիստոս, և չոգաւ 'ի Պոնտոս 'ի սուն
իւր. և զկնի ժամանակաց անկաւ 'ի
Ղուկաս աւետարանիչ, և նա գիտէ
զինչ արար: Եւ վարչամակն, ասին,
Պետրոս տարաւ ընդ իւր, և փորան-
կեալ պատմութեանն եհաս ծմակային
երկրին, և կայ 'ի քաղաքն Մցլիթիմ:
և խաչն Տեառն յերուսաղէմ թաղեալ
կայ, և յայտնի՝ յորժամ կամի: Եւ իմ
լուեալ զայս ամենայն՝ գնացի առ Պա-
տրիարքն, և օրհնեաց զիս: Եւ չոգոյ
'ի Հոռոմ՝, թերևս գտից ինչ անդ մասն

1 Վերոյիշեալ Սողոմէ՝ գուսար Տըրգատայ:

2 Անձանթէ է ազնի և աշխարհ Բրանիլաց առ
Պատուան. զորս Վասնաշտ նոյն համարի ընդ
Գաղաթիւնացիս 'ի կաղաքական Սպանիոյ. այլ
ընծայութիւնք զորս առաջի առնէ՝ ոչինչ իւրե-
զօրն 'ի հաստատութիւն կարծեացն. մինչդեռ
մերձակարութիւն հնձմանն թուի յիշեցուցեալ
զՓասակն: Զիրանեաց յիշեցուցեալ անէ մասն
նազիրս և այլուր ուրեք ուրեք ի յաղորդու-
թեան բանիցն:

3 Յորինակին խառն գրի Նիոփոր և Նիափոր:

4 Յորինակին չիէ ի: Զգուս յանապատ, այն է՝
եղև միջնակաց:

5 Յորինակց ոմանք 'ի նորոց պատմագրաց և
քննադատից, թուի ինձ թէ իրաւամբ զՀով-
փոսթեանս ոչ համարին եկեալս 'ի քաղաքէն
Հառովմայ 'ի Հայս, այլ յաշխարհէն Հառովմա-

ցաոց, 'ի մէջ ամեկով առ 'ի հաւաստիս պատ-
մականս՝ ընդ այլոց զօրաւորագուհից՝ և զբանս
ինչ թղթով կայսերն առ Տըրգատ, աւանդեալ
յովստութեանքեայն. յորում գրէ կայսրն առ
Տըրգատ զի չէ նմա հնար գտանել 'ի մէջ Յունաց
սպարհն զհամանմանն Հովփոսթեայ. այս բանք
թերևս հաւատացուցցին զմեզ քննութեան
կամ վանք բերեցարիւր կուսանացն Հովփոս-
թեանց գտանելոյ յաշխարհին Յունաց և ոչ 'ի
Հառովմ, ուստի անմոլթ իմն էր գողցես 'ի կայ.
սեբակն քաղաքէն փախել յայնքան կուսանաց,
որք յիշին յիմնի չափ 'ի պատմագրաց և յայ-
լոց եթեմաստուն թուով, ընդ Հովփոսթեայ և
Գալիսիանայ, և առանց յայտնի լինելոյ՝ գալ
մինչ 'ի Հայաստան, զերծեալք 'ի վասնգալ
ծովու և ցամաքի:

'ի շնորհացն փրիստոսի. և զերեսս իմ հաստատեալ 'ի յոյն կենդանի' գտի զվանան Պողոսի, յորում բնակէին կուսանք անձինք երեքարիւր: Եւ յարեալ անդ 'ի մեր վերայ փորձանք, և եկաք 'ի Հայաս: Եւ յղեաց կայսրն թուղթ առ Տրդատ. և արարեալ խնդիր, գտին զմեզ 'ի հնձանս այգեաց: Եւ ջանա ե. զեալ թագաւորն՝ ոչ կարաց հարմաւ. ցուցանել ինքեան զհարսն փրիստոսի Հոիփսիմէ. և սուր եղեալ կատորեաց 'ի մէջ՝ երեսուն և եօթն ողիս. և այլքն ցրուեցան: Եւ մնացի ես 'ի ներքոյ վարդենեաց՝ որ ոչ էր ծաղկեալ. և ամբար. ձեալ զաշխ 'ի վեր՝ տեսի զհողիս սըր. բոցն, զի գնային ընդ երկինս: Եւ զօրապետ մի էր կրօնաւոր, զօրօք հրեղի. նոք գայր ընդ առաջ, ունելով բուրվառ 'ի ձեռին իւրում. և 'ի բուրմանէ խըն. կոցն լցան տիեզերք. և խնկարկեալ սրբոցն՝ դառնայր նոքք անդէն, և մտանէին 'ի ներքին կողմ վարագորին: Եւ իմ աղաղակեալ առ Տէր, ասեմ. Ընդէր թողեր զիս աստէն, տէր իմ Յիսուս: Եւ ասացաւ առ իս. Մի երկընչիր, զի ընդ նոյն ելանելոց ես առ քորան քո. այլ արի գնա դու 'ի կողմն հիւսիսի, ուր հաւնձք բազում են և մըշակ ոչ գոյ. և զկնի սուգ ժամանակի թուփդ այդ փշալի՝ ծաղկեալ փթթի վարդիւք: Եւ իմ յարուցեալ եկի յիւր բանիս Հայոց, և ձմերեալ անդ, և 'ի յունիս ամսեան եկի 'ի լեռան ճաւախեթոյ. և 'ի ծովն փառնաւայ եկեալ տեսի անդ ձկնորսս 'ի ծովուն, և հո. վիւս առ եզր ծովուն. և լուայ՝ զի երգնուին յԱրամազդն և 'ի Ջաղէն. զի տեղեակ էի լեզուին Հայոց, ուսեալ 'ի տանն Նիոփորայ Դունացոյ: Եւ հարցեալ զուստին՝ ասեմ. Ի Դարբայ, 'ի Լրենայ, 'ի Սափուրայ, 'ի Քինձերոյ, յԵֆապատէն Մցլսեթոյ. ուր չաստուածք փառաւորին ¹, և թագաւորք թա. գաւորեն. և գետս այս որ ելանէ 'ի

ծովէն՝ անդր երթայ: Եւ իմ առան, ձնացեալ եղի զզլուխ իմ և ննջեցի: Եւ տուաւ ինձ գիր մի հռոմայերէն կընքեալ մատանեալ. և զիր կնքոյն էր անուն Յիսուսի փրիստոսի: Եւ ասէ ցիս այլն՝ որ. ետ ցիս զթուղթն. Արի գնա և քարոզեա՝ զոր ինչ գրեալ է այդր: Եւ ասեմ ցնա. Ո՛վ եմ ես, կին մի անգէտ և տկար: Եւ ասէ ցիս. Ի շնորհս քրիստոնէութեան և յաշխարհն կենաց, որ է վերինն Երուսաղէմ, ոչ է անդ արու և էգ. և տկարութիւն և աղիտութիւն ոչ ասի, քանզի փրիստոս Աստուծոյ զօրութիւն և Աստուծոյ ի մատուցութիւն է. և Մարիամ Մագդաղենացին քարոզեաց զյարութիւնն փրիստոսի՝ առաքելոցն և այլց բազմաց, և ոչ եղև ամօթ ինչ ասողին և կամ լսողացն: Եւ բացեալ զգիրն՝ էր անդ կարճառօտ գրեալ զամենայն զօրութիւն աւետարանին, 'ի տասն բան բովանդակեալ, և և իմ ընթերցեալ և իմաստնացեալ՝ զարթեալ. և խնդրեալ 'ի Տեառնէ, եկի զկնի գետոյն յարեմոփց կուսէ, մինչ դարձաւ ջուրն ընդ արեւելս. և հասի յՈրբենիս, և եղէ անդ ամիս մի. և զկնի վաճառականաց եկի 'ի Մցլսեթա: Եւ յաւուր տօնի Արամազդայ՝ զկնի թագաւորին և ամենայն ժողովրդեանն. և տեսի անդ այր մի՝ պղնձի զրահ և սաղաւարտ զգեցեալ ոսկի, երկու ականք զմիւրստիւք և միով բիւրղիւ զարդարեալ, սուսեր 'ի ձեռին իւր ունելով որպէս փայլակն, և շարժէր զնա՝ ահառնելով ժողովրդեանն: Եւ նոքա սարսէին և ասէին. Վայ մեզ, թէ ոխայեցաք 'ի զոհն կամ մեղսք բանիւ ընդ Հրէի կամ ընդ մոգուց, և մեռանելոց եմք յԱրամազդայ: Եւ կայր ընդ աջմէ նորա պատկեր ոսկի՝ անուանեալն Գաշայ ², և 'ի ձախմէ նորա պատկերն արծաթի՝ կոչեցեալն Գայիմ: Եւ յիշեցի զբանն Յուսեփայ պատրիարքին

¹ Եօր. Փառաւորէի:

² Նոյն է՝ զոր յառաջն Գայիմ անուանեաց: Սեփական իմն մուլութիւն է Թարգմանչին և

կամ ընգորինակողի պատմութեանս՝ ազգի ազգի ձեքծեքմամբ խեղճութիւնը զմի և նոյն առնուն:

Երուսաղեմի, որ ասաց ցիս, եթէ հասանելոց ես 'ի յերկիր պատերազմողաց ճամարտին Աստուծոյ. և յագոց ելեալ լացի, և հայցեցի Աստուծոյ ողորմութիւն 'ի վերայ մալրեւոյն, և ասացի. Աստուած հօր և մօր իմոյ, սաստեա դիւացեալ պատկերացս այսոցիկ, և կորո զսոսա, զի ծանկնն գըեզ միայն ճամարիադ Աստուած: Եւ եղև յանկարծակի հողմն սաստիկ, և բարբառ որոտման, և արկուածք շան լից և կարկուտ 'ի կշիռս լտեր, և հոտ գարշ և զազիր, և խաւար թանձրամած, և արար անբեւոյթ զպատկերան. և ցրուեցան ամբոխն, և մօրն 'ի թաքուստ: Եւ յառուրն երկրորդի ելեալ արտաքս թագաւորն և ամենայն ժողովուրդն, խնդրէին զպատճառս իրացն դտանել: Յայնժամ ասէին ոմանք. ֆաղդէացւոց աստուածն թրուջան և մերն Արամազ թշնամիք են 'ի սկզբանէ. և երբեմն մեր աստուածն կորոյս զնա ջրով, և արդ նա էառ զվրէժն: Եւ կէպք զճամարիսն ասէին, թէ Մեծ Աստուածըն՝ որ եհար զթագաւորն Հայոց, և դարձեալ բժշկեաց Հայաստանը հանդերձ, նա արար սքանչելիսս զայս: Եւ իմ գտեալ զսկն բիրեղ՝ եկի առ ծառոջն Բանչի, զոր ասնէ Ղովանի Բարոմոյ արքայի, և արթնեցի անդ զվեցօր: Եւ 'ի յառուր մեծի Գունափոխութեան Տեառն, յորժամ եցոյց Տէրն զպատկերն Հօր՝ գլխաւորաց առաքելոց և մարդարէիցն, եկն առ իս աղախին մի արքունի Շուշան անուն, և անսեալ զիս՝ զարմացաւ. և ածեալ թարգման հոռմոյքեղն՝ եհարց զիս, զթալով 'ի վերայ իմ՝ որպէս յօտարի. և կամեցաւ տանել զիս յարքունիս: Եւ ես ոչ գնայի ընդ նմա. այլ գնացեալ անտի գտի կին մի Անաստու՝ կոչեցեալ, որ էր ամուսին առն՝ որ պահէր զբուրաստանն արքունի, և ընկալաւ զիս խնդով թամբա:

Եւ ոչ զոյր նոցա զաւակ, և վասն այնորիկ էին 'ի մեծի արտամութեան: Եւ այր մի լուսաւոր ասէ ցիս. Մոհտ 'ի բուրաստանդ, և յարմատոյ շոճի թփոյն առ վարդենեղքն՝ առցիս հող, և տայես դոյս ուսել յանուն Տեառն, և տայի դոցա զաւակ: Եւ առարի այնպէս. և ետու նոցա յանուն Յիսուսի Բրիսատսի Աստուծոյն Սարայովայ, որ եկն խոնարհութեամբ, և դալոց է փառք իւրովք դատել զայն խարհս ըստ արժանեաց: Եւ նոցա լուսեալ հաւատացին 'ի Քրիստոս, և առին զխոստացեալ զմանութիւն: Եւ իմ ելեալ 'ի տանէ նոցա, և արտաքայ պարսպին 'ի պրակս մշննեաց արարի ինձ դադարս. և անդ կոչի ամս երիս. խաչ մի ձեացուցեալ՝ երկրպագէի առաջի նորա սրբոյ Երրորդութեանն 'ի տուէ և 'ի գիշերի: Եւ օր ըստ օրէ գնայի առ Հրեայսն՝ սակս լեզուոյն, և 'ի տեղեկութիւն՝ Տեառն պատմութեանն: Եւ քահանայն Արիաթար, և դուստր՝ Իւր Սիդոնա հաւատացին 'ի գալուստն Քրիստոսի, և վեց կին հրեայ ընդ նոսա. և հարցեալ ուսցիս յԱրիաթարայ ըզճամարտութիւնն:

Եւ զայս ամենայն լուեալ իմաստուն թագուհին՝ զարմանայր և հաւատայր ասացելոյն: Եւ յորժամ լուսա զմեծ սքանչելիսն, որ եղև առ հայրն իւր Տըրդատիոս, առաւել ես հաստատէր 'ի հաւատս, և փառաւորէր զԱստուած յանպատում՝ փառս իւր:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Պատմ Արիստար քահանայ բէ որպէս ցիր ընկալեալ զՔրիստոսն 'ի Հրէից Անտիոքոյ, և ստոգեալ 'ի կատարմանէ ասարցն եւանակեաց 'ի Դանիելի, և լուսալ 'ի Ս. Նանեայ՝ մկրտեալ հաւատաց 'ի Քրիստոս: — Խրեղրիս 'ի յսողացն պատմէ գտնօրէնութեան Քրիստոսի, և ցիրայայ իւրոյ ընդ այոց ոմանց յԵրուսաղեմ, և բնակոյ ընդ իւրեանս ըզպտուումսն Տեառն: — Զայսոցեալ Հրէից՝ միւսն իւնդրեղ քարկոծել զնա, սանձահարին 'ի հրամանէ քաջատրին, որ դիտորին ասեկ յրիստոնէից:

1 Վախժանդ գնէ Աստափառ:

2 Վախժանդ ունի. Եւ ինչ առ Սիդոնա. որ ոչ թուի ուղիղ, քանզի սուղ ինչ գնի ինքնին Արիստար 'ի բանս իւր գուստր կոչէ ինքեան զՍիդոնա:

Իսկ քահանայն Աբիւթար պատմեաց 'ի լուր ամենեցուն՝ զայս ձև օրինակի բանի. եթէ, Յովն յորում եկն ուրբն Նունի 'ի Մշխիթա՝ քահանայ էի ես վիճակու ազգին իմոյ. և բերաւ առ իս գիր յԱնտիոքայ 'ի Հրէից անտի՝ որ անդ կային, եթէ թագաւորութիւն հերձաւ ընդ երես, և իշխեն մեզ Հռոմը և Յոյք և Հայք. և լռեցին մարգարէքն մեր, և քանդեցաւ տաճարն մեր: Եւ զայս գիտեմք 'ի զրոյց, զի յորժամ մեզանչէին հարքն մեր, Աստուած բարկանայր, և տայր զնոսա 'ի գերութիւն. և յորժամ զփորձն տեսեալ զղկնային, և կարգային առ Տէր աղօթիւք՝ հաշտէր Աստուած, և առնէր նոցա դարձ և ողորմութիւն. և եթէ անգամ եղև այս յաւուրն առաջինս՝ իսկ յորմէհետէ խաչեցին հարքն մեր զորդին աղքատ կնոջն տառապելոյ՝ զանուանելի Քրիստոս, այս երեքհարիւր ամբ են՝ զի բարկութիւն Տեսաւ յաճախէ 'ի մեզ, և ազաղակեմք առ նա զցայոգ և զցերեկ, և ոչ տայ մեզ պատասխանի, ոչ հաշտի ընդ մեզ: Աստի իմանալ արժան է եթէ նա է Որդին Աստուծոյ, նկատեալն յօրինոյց և 'ի մարգարէից: Եւ դու տես և քննեա իմաստութեամբ քո 'ի ծանօթութենէ զրոյց՝ եթէ որպէս կատարեցան ամենայն զբնաքն, և յերկնից էր մարդն այն սառգապէս: — Իսկ ես 'ի արտմութեան մեծի եղեալ զբազում աւուրս, և ապա խնդրեալ զիրա՝ գտի զժամանակն նշանակեալ 'ի Դանիելէ՝ 'ի զլուս ելեալ առ Օգոստոսիւ կայսերն Հռոմայեցոց: Եւ մինչ յայստիկ էի ես՝ տեսի զուրբն Նունի, և տեղեկացեալ լուայ 'ի բերանոյ նորա զրանս զրոյց մերոց մարգարէից, և զարպիտութիւն անօրէնութեան նորա կարգաւ, զամենայն՝ 'ի ծննդեանէն մինչև ցհամբառնալն յերկնս. և հաւատացի ստուգութեամբ՝ եթէ նա էր յոյսն հեթանոսայ, և փրկ-

կութիւն ժողովրդեան իմում Խորայե. իսկ եւ ահա եղաք արժանի ես և զաւակս իմ ջրոյ Նիւերազոյ՝ որ է Բեթղէմի, որում ցանկացեալ Դաւթի, և ոչ եհաս. և յիշեաց զմեզ Տէր ընդ հաճոյս ժողովրդեան իւրոյ, և այց արար մեզ 'ի փրկութեան իւրում, և բնակեցաւք մեք 'ի տան Տեսաւ, զի յաւիտեանից օրհնեսցուք զՏէր, քանզի զմեզ երանեաց սուրբն Դաւիթ. և տացէ ինձ Աստուած և այլ սքանչելիս և բարութիւնս տեսանել 'ի քաղաքիս 'ի ձեռն սրբուհոյն Նունեայ:

Եւ զուարճացեալ լսողացն՝ ասեն ցԱբիւթար. Զոր ինչ գիտես յաղագս այգորիկ՝ պատմեա մեզ: Եւ ասէ ցնոսա. Լուսք մեք 'ի հարցն մերոց, զոր պատմեալ էին հարքն նոցա, եթէ յաւուրս Հերովդի արքայի՝ եկն համբաւ առ ինչայսն Մշխիթոյ, եթէ թագաւորք 'ի Պարսից եկեալ առին զերուսաղէմ, և քահանայքն Բուդայոյ և Կօդի, Ծղարայեքն զպիրք, և Կանանայիք թարգմանիք զիմեցին փախստեամբ յարեւելս, և 'ի սուգ մտին ամենայն Հրեայք: Որ և զկնի սակաւուց հնչեաց լուր աւետեաց եթէ Պարսիկքն՝ որ յերուսաղէմ, ոչ եկին 'ի պատերազմ, այլ յերկրպագութիւն կուսորդոյ միոյ՝ ծնելոյ 'ի զուակէ Դաւթի, առաջնորդունելոյ 'ի յերկնից ասող բանական և իմաստուն. զոր գտեալ յանապատի՝ փառաւորեցին զնա իբրի զԱստուած. զի փոխանակ զինուց պատարագս ունէին ընդ ինքեանս, ոսկի արքունական և զմուս բժշկութեան և կնդրուկ նշանէր Աստուծոյ. և զայստիկ մատուցեալ մանկանն՝ զնացին: Եւ լուեալ զբանն ազգին Հրէից՝ խնդացին յուրախութիւն մեծ: Եւ զկնի ամաց երեսնից եկն գիր յերուսաղէմէ յԱննայէ քահանայէ առ հայր՝ մօրն իմոյ՝ յելիոս, եթէ ընծա յեալն՝ 'ի մագուց մանուկն Յիսուս՝ այր եղեալ՝ ասէ զանձն Որդի Աստուծոյ. եկաք, որ կարողք էք, զի կատարես.

1 Թերեւս ճշմարտացոյն լինի ասել առ հասիւն ինչ, քանզի որպէս մարտ է զպապ Աբիւթարու ժամանակաւից ասել Քրիստոսի, մինչ-

զեւ 'ի մահուանէ Քրիստոսի ցԱբիւթար գտանի միջոց երեքհարիւր ամաց:

ցուր առ նա զօրէնսն Մովսիսի՝ սպա-
նանելով զնա: Եւ չողաւ ելիոս քաջա-
նայն՝ հմուտ օրինայն, 'ի ցեղէն եղիա-
զարու, յազգէ տանն Հեղեայ. և ունէր
նա մայր 'ի նոյն ազգէ, որ պատուի-
րեաց նմա և ասէ. Մի հաղորդիր, որ-
դեակ, խորհրդոց Հրէիցն. քանզի
պատգամն մարգարէից և առակ օրի-
նաց, և բանն Աստուծոյ կենդանայ՝
Գնաց ընդ նմա և Ղունկիանոս կարս-
նացի. և երթեալ՝ զիպեցանս աւուրն
խաշելով թեան, Եւ իրմբ պատանիկն ²
պնդեաց զգեհոսն, զմայր իլիոսի ընդ-
ոստոյց ³ մասն մարգարէութեան՝ որ
'ի նմա, և ասաց. 'ի խաղաղութիւն հե-
թանոսաց՝ թագաւորդ իսրայելի, փր-
կիչ աշխարհի. և երիցս, վայ ձեզ՝ սպա-
նողք արարչին ձերոյ ⁴. այլ խնայեա 'ի
մեզ, տէր Աստուած մեր: Եւ հանգեալ՝
'ի Քրիստոս հաւատացեալ նոյն ժա-
մայն: Իսկ փորանկեալ պատմուածանն
վիճակաւ հասեալ եղև Մցխիթայ Հրէի-
ցքս. և առեալ իլիոս՝ եմբր զնա 'ի
տուն իւր: Եւ ընդ առաջ երթեալ քոյր

նորա՝ առեալ համբուրէր, և զնէր 'ի
վերայ լանջայն, և աւանդէր զհոգին՝
Քրիստոսի, երիս ունելով պատճառ,
զմահն Տեառն, և զմորն մահն, և զեղ-
բօրն միաբանիլն ընդ Հրեայսն: — Եւ
Աղրիկ էր թագաւոր Վրաց, լուեալ
պոսնացաւ, բայց ոչ կամեցաւ առ ին-
քն ունել զպատմուածան մեռելոյն. և
պահեցին զնա 'ի ներքոյ նոճի ծառոյն՝
որ բերեալ էր զտունկ նորա 'ի Լիբա-
նանէ: Եւ ասն տունն իլիոսի, որ կայ
յարևմտից Մոզթայ կամրիլն:

Իբրև լսէին զայս ամենայն Հրեայքն՝
ամաշէին յանձինս իւրեանց, և խոր-
հեցան քարկոծել զնա. քանզի կորովի
իմաստութեամբն իւրով 'ի Հին կտա-
կարոնաց անտի ճշմարտէր զաստուա-
ծութիւնն Քրիստոսի, ընդ Հօր և ընդ
Հոգւոյն փառաւորել: Եւ լուեալ թա-
գաւորին զաղմուկ Հրէիցն՝ սաստեաց
նոցա. և հրամայեաց մի արգելուլ զքա-
րոզութիւնն զոյն յաշխարհէն իւրմէ.
Քանզի լուեալ էր զհրաշան՝ որ եղև 'ի
Հայս և 'ի Հռոմս:

1 Այս է՝ Քրիստոս և պատգամն մարգարէից
և առակեալն յօրէնս և ինքնին բանն Աստուծոյ:
2 Անծանօթ և ինձ նշանակութիւն բառիս,
զոր անտեղի համարիմ անուն յասուկ ասել.
նշանակիցէ թերեւս Գալիլէ, և կամ մանաւանդ
Բէթաղ, առեալ 'ի յունէն Παναζωγω.

3 Բօր. Ընդ սփոյն:

4 Պրոսէ թարգմանէ. Եւ երիցս յաւել. Վայ յեզ.
և այլն: Ըստ Վախթանգայ մայրն իլիոսի 'ի
Մցխիթա կայով՝ Լուսա զձայն րեւեռելոյն ըզ-
Քրիստոս 'ի թաշին յԵրուսաղէմ, և հաւատաց
'ի նա:

Կր շարունակելի.

ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՀՆԱՐԻՆ ԿՈՏՈՐՈՒՄՈՎՔ ԱԻԵՐՄԱՆ ՏՓԽԻՍ ՔԱՂԱՔԻ

զոր արար յելուզակօրէն պատերազմաւ Աղա ՄԵՆԷՄԷՏ Խանն, փախուցեալ
գժերունի արքայն Վրաց գՀերակլ Բ, յամի Տեառն 1798:

Յաւուրս թագաւորութեան Կոս-
տանդնուպօլսոյ Սուլթան Սէլիմի Գի,
և ինքնակալութեան Ռուսաց Նեքտա-
ռինեայ կայսրուհւոյն, 'ի չորրորդ ամի
աղգովին ապստամբութեան Գաղղիա-
ցւոց, Խան ոմն ծեր, որ իշխէր 'ի խո-

րին Պարսիկս 'ի նահանգս ինչ, յա-
նուն Աղա ՄԵՆԷՄԷՏ Խան ներքինի,
խորագետ յոյժ, խորհեցաւ 'ի միտս
թագաւորել համօրէն Պարսկաստանի
և անուանիլ Շահ: Սկսաւ ժողովել զօրս
բազում յոյժ, և կոչեալ զընկալ կանսն